

UDK:811.512

Kurshida RAXMONOVA,
O'zbek tili va adabiyoti universiteti katta o'qituvchisi, PhD
E-mail: kurshidaraxmonova@mail.ru

ToshDO'TAU professori, f.f.d U.Rasulova taqrizi asosida

THE ROLE OF MYTHS AND LEGENDS IN THE WORKS OF CHINGIZ AYTMATOV

Annotation

This article analyzes the thematic scope of Chingiz Aytmatov's works and the artistic, philosophical, and structural functions of myths and legends used in them. From a scholarly perspective, the study substantiates how the mythological layer with in the literary text is harmonized with the system of images, national values, and contemporary spiritual-philosophical problems. The analyses show that the writer's use of myths and legends in the structure of the literary text serves not only to deepen artistic imagery, but also to address the complex problems of the era of globalization...

Keywords: myth, author's concept, idea of a work of art, legend, system of images, universal human problems, national value, self-awareness, spiritual crisis, plot of a work of art.

РОЛЬ МИФОВ И ЛЕГЕНД В ТВОРЧЕСТВЕ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Аннотация

В данной статье анализируется тематическая сфера произведений Чингиза Айтматова, художественные, философские и структурные функции использования в них мифов и легенд. С научной точки зрения анализируется, как мифологический слой в литературном тексте сочетается с системой образов, национальными ценностями и современными духовно-философскими проблемами. Анализ показывает, что использование писателем мифов и легенд в структуре литературного текста свидетельствует не только об углублении художественных образов, но и о его стремлении интерпретировать и находить решения сложных проблем эпохи глобализации.

Ключевые слова: миф, авторская концепция, идея произведения искусства, легенда, система образов, универсальные человеческие проблемы, национальная ценность, самосознание, духовный кризис, сюжет произведения искусства.

CHINGIZ AYTMATOV IJODIDA AFSONA VA RIVOYATLARNING O'RNII

Annotatsiya

Ushbu maqolada Chingiz Aytmatov asarlarining mavzu ko'lamii, undagi afsona va rivoyatlardan foydalanishning badiiy, falsafiy hamda struktural funksiyalari tahlil qilinadi. Maqolada badiiy matndagi afsonaviy qatlam obrazlar tizimi, milliy qadriyatlar hamda zamonaviy ruhiy-falsafiy muammolar bilan qanday uyg'unlashtirilganligi ilmiy nuqtayi nazardan asoslanadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, yozuvchi badiiy matn strukturasi afsona va rivoyatlarni qo'llashi nafaqat badiiy obrazlarni chuqurlashtirish, balki globallashayotgan davrning murakkab muammolarini sharhlash, ularga yechim topishga urinayotganligidan darak beradi.

Kalit so'zlar: afsona, muallif konsepsiyasi, badiiy asar g'oyasi, rivoyat, obrazlar tizimi, umuminsoniy muammolar, milliy qadriyat, o'zlikni anglash, ma'naviy inqiroz, badiiy asar syujeti.

Kirish. Chingiz Aytmatov asarlari XX asrda turkiy xalqlar adabiyotining eng nodir namunalarini sirasiga kiradi. Uning ijodida folklor namunalarining qayta talqin qilinishi, xususan, afsona va rivoyatlarning badiiy matnga o'ziga xos mazmun, badiiy g'oya bilan kirib kelishi zamonaviy adabiy tafakkurning shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Adabiyotshunoslikda afsona ko'proq umumlashma mifologik mazmuni, rivoyat esa tarixiy asosga yaqin voqeiylikni ifodalaydi. Aytmatov esa ushbu folklor shakllarini zamonaviy roman kompozitsiyasiga sintezlab, ulami yangi g'oya va ma'nolar bilan boyitdi. Maqolaning dolzarbligi shundaki, yozuvchi tomonidan qadimiy afsonalar qatlamning qayta yaratilishi milliy madaniyat, xalq tarixi, o'zlikni anglash, vatanparvarlik, erk va ozodlik tuyg'ulari, insoniylik fazilatlarini bugungi global muammolar, ma'naviy inqiroz masalalari bilan parallel ravishda ifodalaydi hamda ularga yechim topishga urinadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Adabiyotshunoslikka doir nazariy kitoblarda afsonaga quyidagicha ta'rif beriladi: "Afsonada tasvirlash xayoliy uydirmalarga asoslanadi. Bu belgi real voqea va hodisalarni

g'ayritabiiy shakllarda ifoda etishni ta'minlaydi"[1]. Adabiyotshunos Komiljon Imomovning kitobida rivoyat va afsonaning farqli va o'xshash jihatlardan bir nechta sanab o'tilgan. "Rivoyatlarda tasvirlash hayotiy uydirmalarga asoslanadi. Janr uydirmalari real voqelikni aynan bayon qilib, tinglovchiga tabiiy holda, hayotiy shakllarda yetkazar ekan, ma'lum bir davr nuqtai nazaridan kelib chiqib baholashni ta'minlagan. Afsona voqealari asosan tinglovchiga diniy ta'sir ko'rsatishga qaratilgan. Rivoyat esa haqiqatni yoritish, ma'rifiy ta'sir ko'rsatishga yo'naltirilgan"[2]. Adabiyotshunos olim Abdulla Ulug'ov ham Chingiz Aytmatovning qissa va romanlari haqida "Chingiz Aytmatov muhtasham adabiy olami" [3] monografiyalarini e'lon qilganlar. Kitobda adibning "Jamila", "Somon yo'li" qissalari hamda "Asrga tatigulik kun", "Qiyomat" romanlaridagi milliy, umumbashariy qadriyatlar badiiy-estetik jihatdan tahlil qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada adabiyotshunoslikning bir necha tahlil metodlaridan foydalanildi. Jumladan, struktural metod orqali afsona va rivoyatlarning badiiy asar syujet liniyasida qanday o'rin tutganligi, nimalarga xizmat qilganligi tahlil qilib berildi.

Germenevnik tahlil metodi orqali badiiy asar g'oyasi, yozuvchi dunyoqarashi, maqsadi, ramzlar tagzaminiga yashiringan mazmun atroflicha talqin qilindi. Qiyosiy-tahliliy metod orqali esa bir necha afsonala motivlari solishtirib o'rganildi.

Tahlil va natijalar. Afsona va rivoyatlarni Chingiz Aytmatov badiiy konsepsiyasining asosiy tayanch qatlami sifatida baholash mumkin. Adib ijodida afsonaviy qatlamlar ruhiy kechinmalarni chuqurlashtiruvchi, axloqiy tanlovlarni keskinlashtiruvchi hamda insonning ichki va tashqi olam o'rtasidagi ziddiyatlarni yorituvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Adibning "Oq kema" qissasidagi Ona bug'u afsonasi, "Qulayotgan tog'lar" romanidagi Mangu qayliq haqidagi afsona, "Asrga tatigulik kun" romanidagi Nayman ona va manqurt og'il haqidagi rivoyat, "Qiyomat" romanidagi payg'ampar Iso masih bilan bog'liq rivoyatlar insoniyatni qilgan yovuzliklari, xatt-harakatlari haqida o'ylashga, tafakkur qilishga majbur qiladi. Inson zotining boshiga tushgan har qanday muammolar, ko'rguliklarda, albatta, uning o'zi aybdor degan xulosani badiiy umumlashma tarzda ifodalab beradi. Zero, inson tabiatga qanday munosabatda bo'lsa tabiat ham unga shunday javob qaytarishi adib asarlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Adibning "Oq kema" qissasidagi Ona bug'u afsonasi qirg'iz xalqining yer yuzida yashab qolishi, avlodlari davom etajagiga bir sabab bo'lgan qutqaruvchi obraz, ona tabiat timsoli sifatida keladi. Ona bug'u yetim qolgan ikki norasida go'dakni o'z bag'riga olib isitadi, parvarishlab katta qiladi. Bola ona bug'u haqidagi afsonaga ishonib yashaydi, uni muqddas deb biladi. Bu o'rinda ona bug'u – ezgulik, yaxshilik timsoli sifatida badiiy talqin qilingan. Omon qolgan o'g'il va qiz ham, o'z navbatida, ona bug'u va uning bolalariga yaxshi munosabatda bo'lishadi, qadrlashadi. Ammo avlodlar almashgan sayin bu yaxshilik unut bo'ladi, odamlar bug'u bolalarini ovlab, obro' - e'tibor uchun uning shoxlarini o'lgan otalari qabriga qo'yishni odat qiladilar. Qachonchi bola ona bug'uning o'ldirilganligini hamda bobosining qo'lida pichoqni ko'rganida uning ishonchi, dunyosi barbod bo'ladi. Chunki u dunyoga sof, samimiy nigohlari bilan qarar, bobosi aytib bergan afsona xayollari bilan yashardi. Bir kunda hammasi tugaydi. U eng yaxshi ko'rgan insoni bobosiga ishonmay qoladi, undan ko'ngli qoladi. Otasining oldiga Oq kemaga borishni xayol qiladi. Xayollari uni daryoga yetaklaydi. Bola halok bo'ladi. Bu asarda afsona bola ongidagi umid, poklik, ma'naviy tanach timsoliga aylanadi. Afsona qissadagi syujetni harakatga keltiruvchi asos vazifasini bajargan. Chingiz Aytmatovning ushbu asarida ezgulik va yovuzlik o'rtasida kurash qadimiy afsona asosida badiiy to'qimalar asosida yoritib berilgan.

Adibning "Asrga tatigulik kun" romanidagi Nayman ona va manqurt o'g'il haqidagi rivoyat ham asar markaziy g'oyasiga, muallif konsepsiyasini ifodalashga xizmat qilgan. Ushbu rivoyat xalq ruhiyatida tarixiy bosimlar tufayli yuzaga kelgan "ma'naviy yo'qotish" jarayonining badiiy aksidir. Ushbu rivoyat orqali Aytmatov jamiyatni ma'naviy inqirozga olib keluvchi omillarni chuqurroq ko'rsatadi.

"Asrga tatigulik kun" romanida voqealar Sario'zak cho'lida, Bo'ronli temir yo'l bekatida bo'lib o'tadi. Asar butun hayotini oddiy temiryo'lchi bo'lib yashagan Kazangapning vafotidan so'ng dafn etish marosimlari tasviri bilan boshlanib, romanning voqealar rivoji retrospektiv syujet orqali, ya'ni Edigey Bo'ronlining Kazangap bilan o'tkazgan hayoti, mehnatlari, insoniy fazilatlarini, vasiyatini eslash, xotiralarga berilish holatlari bilan davom etadi. Asarda Kazangap bilan Edigey hayoti, Ona Bayit qabristoni, Nayman ona va uning o'g'li Jo'lomon, maktab muallimi Abutolib Quttiboyev, uning rafiqasi Zarifa va farzandlari boshiga tushgan falokatlar haqida hikoya qilinadi. Chingiz Aytmatov barcha asarlarida o'z usuliga, uslubiga sodiq qoladi: ularda real hayot voqealar tasviri bilan turli rivoyat va afsonalar bir-biriga bog'lanib qorishib

ketadi. Tulki, bo'ri, it, tuya, baliq singari hayvonlar, jonivorlar ham o'ziga xos adabiy qahramonlar sifatida gavdalantiriladi.

Adib inson zoti sharifini, nainki inson, boringki tirik maxluqotni juda xilma-xil sharoitlarda, turli vaziyatlarda, ziddiyatli, tang holatlarda, mas'ud damlarda, fojia ichida olib qaraydi. Insonning tavallud topishi, o'sib-unishi, kamoloti, parvozi, inqirozi, yuztuban ketishi onlarida, chuqur iztirob ichida ko'rar ekan, shunisi tahsinga sazovorki, har qanday sharoitda – hatto yorug' dunyodan abadiy ko'z yumganida ham – inson ulug' va mukarram bo'lib qolishiga arziydigan zot, deb talqin qiladi yozuvchi. Otasi Kazangapni Sobitjon tirigidashod, o'lganida ham obod qilmagan ekan, yozuvchi haqiqiy manqurt deb o'zligini, oilasini, otasini, qarindosh-urug', ovulini bilmagan ana shunday kimsalarni haqiqiy zamonaviy manqurtlar, deb ataydi. Qadim zamonda jungjanglar asir tushgan kimsalarni majburan ne qiynoqlar ichida xotirasidan ayirgan bo'lsalar, natijada azob-ubuatlardan omon qolgan inson bolasi xotirasini butunlay yo'qotadi, hattoki o'zining ismini, onasining kimligini ham bilolmay qoladi. Oxir-oqibatda fojia ro'y beradi. Farzandiga kimligini, yurtini eslatmoqchi bo'lgan onaizor o'z o'g'li tomonidan otib o'ldiriladi. Majburlab manqurtga aylantirilgan inson bolasini qaysidir ma'noda tushunish mumkindir, ammo aql-u hushi joyida bo'lgan, o'qigan, jamiyatning ma'lum bir doirasida faoliyat yuritib kelgan Sobitjonning fikrlarini, o'zini tutishi-yu, ovuliga, otasiga, qarindosh-urug'lari, qadriyarlari-an'alariga bo'lgan munosabatini zamonaviy manqurt timsolida yozuvchi badiiy tarzda yoritib bergan. Aslida haqiqiy manqurt Jo'lomon emas Sobitjon ekanligini adib kitobxonga tushuntirib bermoqchi bo'ladi. Jungjanglar zamonidan qariyb ming yillar o'tishiga qaramay inson zoti o'zgardimi? Uning manqurtligi batamom tugadimi? Yozuvchi ilm-fan, texnika taraqqiy etgan zamonlarda insoniyatning fikrlari, dunyoqarashi, tuyg'ulari, tafakkuri o'zgardimi? kabi savollarga javob izlaydi. Mana shunday hodisalar yozuvchini chuqur qayg'uga soladi. Undagi ma'naviy qadriyatlar, milliy o'zlikni anglash, ajdodlar xotirasi, insonning qadri kabi masalarni qadimgi rivoyat va afsonalar bilan parallel qo'yadi va bugungi taraqqit etgan davr muammolarining asl sababi ma'naviy inqiroz ekanligini kitobxonga uqtirmoqchi bo'ladi.

Chingiz Aytmatovning "Qulayotgan tog'lar" romanidagi Mangu qayliq haqidagi afsona asarda falsafiy, ramziy va g'oyaviy yuk tashuvchi badiiy vosita sifatida namoyon bo'ladi. Bu afsona orqali inson va tabiat, tarix va zamon, e'tiqod va inqiroz masalalarini badiiy talqin etadi. Adib ijodida afsona an'anaviy xalq og'zaki ijodi shaklida emas, balki zamonaviy inson ongida qayta ishlangan adabiy-falsafiy hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Asardagi afsona motivlari insoniyat tarixiy xotirasi, ma'naviy tanazzul va ruhiy iztiroblar bilan chambarchas bog'liq holda tasvirlanadi. Afsonaning ichki mohiyati roman voqealari bilan uzviy bog'langan. Afsonada bir ovchi boylik, shon-shavkat, obro' orttirish natijasida shu qadar ko'p ov qiladiki, tog' echkisining so'nggi avlodini ham qirib bitirishdan o'zini to'xtatolmaydi. U echki ketidan quvib boraverib tog'ning cho'qqisiga chiqib qolganini sezmay qoladi, u yerdan ortga yo'l topolmaydi. Ya'ni ovchi cho'qqida qolib ketadi. Tushish yo'lini topolmaganida esa qanchalik xato qilganligini, nafsga berilib, bu yolg'on dunyo ho-yu havaslariga berilganligini anglab yetadi. Ya'ni, insonning qilgan xatolari, ona tabiatga yetqazgan zararlari, albatta, o'zining boshiga halokatlar kelishiga sabab bo'ladi. Bu fojialar nafaqat insonning o'ziga, balki atrofdagilarni, qolaversa, butun insoniyatni ogohlikka, xatti-harakatlari haqida mushohada qilib ko'rishga undaydi. Zero, shoir Ulug'bek Hamdam aytganidek, "Qanday boqsa odam olamga, shunday javob aylar olam odamga". Ovchi yigitning qallig'i esa butun umr yorini izlab, uni kutish bilan sarson-sargardon kezadi. Asarning nomi ham

afsona tagmazmuni bilan, muallif g'oyalari bilan uzviy bog'langan. "Qulayotgan tog'lar" - tog'larning qulash xavfi – insoniyatning o'z ildizlaridan, qadriyatlaridan uzoqlashayotganini ifodalaydi. Romandagi afsona zamonaviylik bilan chambarchas bog'liq. Texnologik taraqqiyot, ekologik muammolar ma'naviy bo'shliq kabi masalalar afsona vositasida umumlashtiriladi.

Xulosa. Aytmatov uchun afsona - xalq ruhiyati ifodasi, rivoyat esa uning tarixiy xotirasi. Ikkisi birgalikda insonning ma'naviy ildizlari, milliy o'zlik va ijtimoiy mas'uliyat kabi dolzarb masalalarni yorqin ochib beradi. Adibning afsonalardan foydalanish tamoyili uni boshqa turkiy yozuvchilardan ajratib turadi. U afsonani sodda folklor elementi sifatida emas, balki insoniyat tafakkurining qadimiy

shakli, o'zini anglash mexanizmi sifatida talqin qiladi. Afsonaviy qatlamni real hayotiy voqeelik bilan tutashtirar ekan, yozuvchi mifologik fikrlash va zamonaviy ong to'qnashuvini murakkab badiiy struktura orqali namoyon etadi. Muallif rivoyatlar yordamida xalqning hayotiy tajribasini, tarixiy xotiradagi bo'shliqlarni va turmush falsafasini yanada realroq tasvirlaydi. Yozuvchi afsona va rivoyatlarni badiiy kod sifatida talqin qiladi; ular insoniyatning ma'naviy ildizlari, jamiyatning axloqiy inqirozi va tarixiy xotira bilan bog'liq eng muhim masalalarni ochishda muhim rol o'ynaydi. Tahlillar natijasi shuni ko'rsatadiki, Aytmatov afsonalari – milliylik va umumbashariy qadriyatlarining sintezini yaratgan badiiy fenomen hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Imomov K. O'zbek xalq nasri poetikasi. – Toshkent, Fan, 2008. - B.11.
2. Imomov K. O'zbek xalq nasri poetikasi. – Toshkent, Fan, 2008. - B.11.
3. Ulug'ov A. Chingiz Aytmatov muhtasham adabiy olami. – Toshkent, Muharrir, 2023
4. Aytmatov Ch. Asrga tatigulik kun. Qiyomat. – Toshkent: G'afur G'ulom, 1089. – 557b.
5. Aytmatov Ch. Oq kema. – Toshkent: Yoshlar, 2018. – 168 b.
6. Jo'rayev M, Narziqulova M. Mif, folklor va dabiyot. – Toshkent: Alisher Navoiy, 2006. – 184b.
7. Imomov K. O'zbek xalq nasri poetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 251b.
8. Meliboyev Ahmadjon. Chingiz Aytmatov: davr, inson, haqiqat. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2018. –180b.
9. Xudoyberdiyev E. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent, Sharq, 2008. – 365b.
10. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent, Navoiy universiteti, 2018. – 477b.